

EDITORIAL

Naționalismul. Fondul ideologic al reacțiilor europenilor la provocările actuale

[Nationalism. The ideological background of the European reactions to current challenges]

Sorin BOCANCEA

Abstract: *The challenges that the EU is exposed today – prolonged economic crisis, violence arising from among ethnic and religious minorities that were not effectively integrated and the Russian offensive on the eastern border – remind us of the diversity that gives this space beauty and also instability. The terrorist attacks from Europe and the rise of extremist political movements reveal vulnerabilities and raise questions about the conditions that make possible such phenomena. The determinant of this situation is ideological. Since its inception, the European project encountered the existence of an ideology that began to dominate here two centuries ago: the nationalism. This is the most powerful ideology because it gives individuals the symbolic universe in which they can be liberals, social democrats/socialists or Christian Democrats. As a matter of fact, nationalism has managed to become the militant part, ideological in the narrow sense, of culture. Nationalism is not interested in “having” or “distribute”, but of “being”. Any impact experienced by the European society generates reactions coming from this ideological background, Europeans feeling the need to shelter through the use of the autoreferentiality recipe.*

Keywords: *Europa, europenism, ideology, nation, naționalism.*

Introducere

Provocările la care este expusă astăzi Uniunea Europeană – criza economică prelungită, violențele apărute din și în rândul minorităților etnice și religioase pe care nu le-a

integrat eficient, precum și ofensiva Rusiei la granița de Est – readuc în atenție diversitatea ce dă acestui spațiu frumusețea, dar și instabilitatea. Față de toate aceste provocări, a existat o reacție de la Bruxelles, adesea contestată, dar au existat și

reacții diferite venite din capitalele statelor membre. Diversitatea acestora nu ar fi o problemă dacă unele dintre acestea nu ar fi contrare obiectivelor intereselor afirmate la nivelul Uniunii. Este suficient să indicăm aici pozițiile Ungariei și Greciei față de politica UE.

Care este perspectiva UE în aceste condiții de asalt concertat, venit atât din exterior, cât și din interior? Euroscepticii s-au grăbit să anunțe disoluția acestei construcții politice, iar optimiștii și-au reafirmat încrederea în puterea europenilor de a trece peste aceste dificultăți. În afară de aceste tipuri de raportări, o realitate este îngrijorătoare: ascensiunea politică a formațiunilor extremiste, a celor care propun o Europă autoreferențială, revenită la valori și practici care, în trecutul nu prea îndepărtat, au stat la originea conflictelor ce au măcinat această parte a lumii.

Cum se poate ca, după o perioadă de 70 de ani de pace, posibilă grație construcției politice transnaționale ce a ajuns să reunească astăzi 28 de state europene, să apară în țările cu democrații consolidate (Franța, Italia, Spania, Marea Britanie) discursuri xenofobe pe care mulți le credeam ca ținând de istorie și nu de prezent? Este simplu să ne oprim asupra factorilor ce le provoacă, însă întrebarea ce persistă este: cum este posibil? Cum de pot fi europenii, astăzi, sensibili la astfel de discursuri? Important este factorul care provoacă, dar mai important este ceea ce face posibilă reușita provocării.

Consider că factorul ce face posibilă reapariția acestui fenomen poli-

tic este de natură ideologică. Încă de la începutul său, proiectul european s-a lovit de existența unei ideologii ce a început să domine aici de acum două secole: naționalismul. În prezent, sintagma „Europa națiunilor” este percepută ca fiind una aproape tautologică, fiindcă europenilor le este aproape imposibil să se perceapă altfel decât ca aparținători ai uneia dintre națiunile de pe acest continent. De aceea, pentru cei formați sub cerul ideologic al națiunii, deschiderea cerului european este un motiv de neliniște, aproape asemănătoare cu cea resimțită de vechii greci la căderea cetății.

Forța naționalismului constă în primul rând în faptul că se sprijină pe o cultură, pe care o numește „națională”, așa cum nicio ideologie nu o face. El uzează de întregul bagaj de bunuri simbolice ale unei comunități pe care le canalizează în vederea realizării unei solidarități necesare puterii suverane. Din acest motiv naționalismul este ideologia cu cea mai mare forță, pentru că ea oferă indivizilor universul simbolic în care aceștia pot fi liberali, social-democrați/socialiști sau creștin-democrați. În fond, naționalismul a reușit să devină partea militantă, ideologică în sensul restrâns, a culturii. Este suficient să amintim faptul că, pentru naționalism, conservarea, producerea și integrarea bunurilor simbolice în aria națiunii sunt misiuni asumate în mod explicit. Naționalismul nu este interesat de „a avea” sau de „a distribui”, ci de „a fi”.

Cultura europeană nu este împărțită doar în arii geografice, ci și în culturi naționale, conturate de către naționalism, acestea fiind tot atâtea moduri de autopercepere ale societăților sau chiar ale comunităților ce se consideră a fi națiuni. Iar aceste culturi sunt piloni fundamentali ai suveranității statelor ce administrează națiunile. De aceea, demersul politic de construire a unei entități suprastatale europene are sorți de izbândă doar în condiția în care este și un demers ideologic. Întrebarea fundamentală este dacă consolidarea Uniunii Europene poate urma același traseu pe care l-au urmat statele europene, de la „națiuni culturale” la state naționale. Poate cultura europeană să joace rolul pe care l-au jucat culturile viitoarelor state naționale în secolele XVIII și XIX? Va reuși europensimul să elimine fira față de dușmanul proiectat de către naționalism, adică față de străin?

Elemente definitorii ale naționalismului

Dacă ideologiile politice, precum liberalismul, socialismul sau conservatorismul, împart societățile în tabere politice, naționalismul este ideologia în cadrele căreia, începând cu secolul al XIX-lea, au loc disputele politice dintre susținătorii ideologiilor amintite. Și liberalul, și conservatorul și socialistul (cel puțin cel care nu este chiar convins de internaționalism) va susține că apără interesul național, că el reprezintă cel mai bine națiunea, cea mai gravă

acuză pe care unul i-o poate aduce altuia fiind aceea de a fi „anti-național”. Faptul de a face politică în interes național le apare tuturor ca fiind firesc, a apăra interesul națiunii apărându-i astăzi oricui ca fiind un act de normalitate, națiunea fiind percepută ca un mediu natural în care individul își duce existența. Bineînțeles, nu este vorba aici de naționalismul extremist, ci de cel ce este, în expresia lui Hobbawm¹, „combinația de conștiință națională, cetățenească, socială care, în statele moderne, formează baza tuturor celorlalte sentimente politice”.

Se uită adesea faptul că o astfel de percepție a indivizilor a fost determinată de către una dintre ideologiile moderne ce și-a reușit împlinirea, dacă este să o judecăm prin exigența lui Gramsci, adică a ajuns la stadiul de „bun simț”. Dacă în problema pieței libere, a redistribuirii averii, a libertăților indivizilor sau a limitelor statului de drept există dispute între adepții diferitelor ideologii, în ceea ce privește relația individului cu națiunea lucrurile nu au mai fost puse la îndoială, cel puțin până la jumătatea secolului XX. Și asta pentru că naționalismul este ideologia care are în atenție în mod exclusiv identitatea individului și raportarea lui la propria comunitate, la realitatea socială și politică în care el își concepe prezența pe piață, relația cu statul etc. așa cum celelalte ideologii îl determină să și-o conceapă. După cum arată Brian Barry², „din unghi prescriptiv, naționalismul implică ideea că orice om trebuie să aibă o

naționalitate, și numai una, și că aceasta trebuie să fie elementul esențial al identității și loialității fiecărui. Aceasta înseamnă că oamenii trebuie să se considere membri ai unei naționalități înainte de a fi membri ai vreunei grupări mai restrânse, mai cuprinzătoare, sau ai vreuniei definite printr-o combinație de criterii, și că trebuie să fie gata pentru orice sacrificii de care ar fi nevoie pentru apărarea și promovarea intereselor națiunii, oricât ar avea de suferit din această pricină alte interese”.

După anii '70 ai secolului trecut, a apărut o multitudine de demersuri ce au vizat identificarea cauzelor naționalismului. Ernest Gellner³ consideră că, pentru a ajunge la sursele naționalismului, este necesară o analiză a raționalității societății industriale sau a modernității. Pornind de la celebrul eseu al lui Max Weber, *Etica protestantă și spiritul capitalismului*, el identifică două trăsături esențiale ale raționalității societății moderne: ordinea și eficiența. Dar, acestea se bazează pe ceva mai profund: „o măsură comună, o monedă conceptuală, universală pentru caracterizarea generală a lucrurilor și acel *esprit d'analyse*, clamat și definit de Descartes”. Raționalitatea societății industriale presupune toate aceste elemente. Prin monedă conceptuală comună sau unică Gellner înțelege că „toate faptele sunt localizate în interiorul unui singur spațiu logic continuu, că afirmațiile asupra lor pot fi reunite și puse, între ele, în legătură, așa încât în principiu un singur limbaj descrie lumea și are unitate in-

ternă; sau, în partea negativă, că nu există fapte sau domenii speciale, privilegiate, ferite de contaminare sau contradicție cu altele și trăind în spații logice proprii, independente, izolate”. Este vorba, de fapt, de instrumentalizarea realității. Astfel, spune Gellner⁴, „rolurile devin operaționale și instrumentale. Vechea stabilitate a structurii rolurilor sociale este pur și simplu incompatibilă cu creșterea și înnoirea”. În acest mod, persistența schimbării ocupaționale devine trăsătura permanentă a ordinii sociale. Naționalismul își are rădăcinile tocmai în acest tip de diviziune a muncii, în care totul se află în continuă mișcare, consecința acestei mobilități fiind un soi de egalitarism ce constă tocmai în accesul la informație a indivizilor care sunt gata oricând să se reprofileze. Dorința de a produce mai mult este motorul acestui fenomen, legea progresului din perspectiva căreia este percepută întreaga realitate. Ea a făcut necesară această omogenizare a nivelului de educație care, în fond, duce la o omogenizare a competențelor lingvistice. Din această perspectivă, naționalismul este „organizarea grupurilor de oameni în unități mari, cu educație centralizată și cultural omogene”. El este „manifestarea exterioară a unei profunde și inevitabile reglări a relației dintre organizarea statală și cultură”⁵.

Este evident faptul că, la Gellner, termenii „capitalism”, „societate industrială” și „modernitate” sunt interșanjabili, că ei exprimă aceeași realitate. Este vorba, în fond, de un

anumit tip de raționalitate ale cărei trăsături esențiale sunt calculul, eficiența și, în consecință, înscrierea oricărui segment de realitate într-o lege a progresului.

După cu remarca și Eric Hobsbawm⁶, problema națională se plasează undeva „la intersecția politicului cu tehnologia și transformarea socială”. Națiunile nu sunt legate strict doar de existența unui stat, ci și de nivelul de dezvoltare tehnică și economică. De aceea, „națiunile și fenomenele asociate lor trebuie deci analizate în termenii condițiilor și cerințelor politice, tehnice, administrative sau economice”.

Teoria lui Gellner se înscrie într-o teorie mai amplă, pe care Anthony D. Smith⁷ o numește *modernistă*, care susține că naționalismul este ideologia ce exprimă însăși modernitatea. Smith identifică patru orientări în conceperea naționalismului, dezvoltate îndeosebi în ultimele trei decenii ale secolului XX: versiunea *socioculturală* a lui Ernest Gellner (care leagă națiunile și naționalismul de necesitatea de a genera o „cultură înaltă” necesară modernizării și dezvoltării industriale); modelele *socioeconomice* ale lui Tom Nairn și Michael Hechter, ce văd sursa naționalismului în funcționarea economiei mondiale și în interesele socio-economice ale indivizilor; versiunile *politice* ale lui Charles Tilly, Anthony Giddens, Michael Mann și John Breuilly, ce studiază naționalismul în legătură cu sursele puterii; versiunile *ideologice* ale lui Elie Kedourie, Bruce Kapferer și

Mark Jurgensmeyer, ce văd naționalismul ca pe un produs ideologic ivit din schimbările apărute în sfera ideilor și credințelor.

Smith⁸ observă faptul că aceste abordări posedă anumite caracteristici acceptate de către majoritatea cercetătorilor: „sentimentul puterii și imprevizibilității naționalismului” – pentru că această ideologie a constituit una dintre forțele dominante ale modernității, nu era posibil de prevăzut unde și când va re izbucni; „sentimentul naturii problematice a conceptului de națiune” și sentimentul că națiunile istorice sunt comunități sociologice puternice; „convingerea că există o specificitate istorică a națiunilor și naționalismului” (acestea sunt specifice epocii moderne); evidențierea faptului că identitățile colective sunt social-create și că, în consecință, națiunea este un produs cultural creat de elite pentru a servi unor necesități și interese; angajarea în explicații sociologice care derivă națiunile și naționalismul din condițiile socio-politice ale modernității, folosind o metodă ce utilizează date din lumea recentă și contemporană.

În toate orientările amintite s-au formulat definiții ale naționalismului. Combinând elementele moderniste cu cele ale definițiilor postmoderne, Smith⁹ definește naționalismul drept „mișcarea ideologică pentru obținerea și menținerea autoguvernării și independenței în numele unui grup ai cărui membri consideră că ea constituie o «națiune» reală sau potențială”. Și, realizând o sinteză a

tuturor orientărilor pe care le-a analizat, el identifică aspectele definitorii ale acestei ideologii astfel¹⁰: „Ideologia naționalismului se poate reduce la propozițiile sale esențiale și principalele puncte de vedere rezumate astfel:

1. lumea este în mod natural divizată în națiuni, fiecare având caracterul și destinul său specific;
2. națiunea este sursa întregii puteri politice și loialitatea față de ea predomină asupra tuturor celorlalte loialități;
3. dacă vor să fie liberi și să se realizeze, oamenii trebuie să se identifice cu o națiune și să-i aparțină;
4. libertatea globală și pacea sunt asigurate în funcție de eliberarea și securitatea națiunilor;
5. națiunile pot fi eliberate și realizate doar în propriile lor state suverane”.

Naționalismul, ca orice ideologie politică, pune la dispoziția individului un întreg univers, dar, ea este mai puternică decât oricare altă ideologie fiindcă exploatează tocmai fondul cultural al unei comunități pe care îl impune ca pe o realitate obiectivă. Nimic din bunurile simbolice ale unei comunități nu rămâne neexploatat, naționalismul ajungând să se constituie ca un prealabil al oricărei alte ideologii. Spre deosebire de liberalism sau de socialism, în naționalism nu este prezentă supoziția opțiunii, naționalismul prezentându-se ca o forță destinală. Și, cel mai bine se vede acest lucru în analiza conceptului central al acestei ideologii: națiunea.

Coordonatele națiunii

Conceptul de „națiune” desemnează o realitate ce a fost înțeleasă în multiple moduri. Hobsbawm¹¹ arată că, până în secolul al XIX-lea, națiunea a însemnat: provincie sau teritoriu de origine al cuiva (sensuri avute prin secolul al XVI-lea în zona franceză); o colectivitate unită de *Bürger*, ce are obiceiuri, moravuri și legi comune (după sensul dat de J. H. Zedler în secolul al XVII-lea); „totalitatea locuitorilor unei provincii, ai unei țări sau ai unui regat” (în sec. al XIX-lea) sau, după 1884, un stat cu un centru suprem de guvernare comună, „un teritoriu constituit de statul respectiv și de locuitorii săi individuali considerați ca un întreg” (conform *Dicționarului Academiei Spaniole Regale*); ansamblul cetățenilor a căror suveranitate colectivă institua statul ca „un întreg indivizibil” (după John J. Lalor (ed.), *Cyclopedia of Political Science*, 1889).

Analizând încercările de definire a națiunii, Hobsbawm¹² constată existența definițiilor obiective (care privesc națiunea prin elemente precum teritoriu, apartenență etnică, cultură, limbă, istorie) și a celor subiective, în două variante: colectivă (în maniera lui Renan, ce definește națiunea ca un „plebiscit zilnic”) și individuală (în maniera marxiștilor austrieci, pentru care naționalitatea se poate adăuga indivizilor oriunde s-ar afla aceștia, dacă ei vor să o afirme deschis). El consideră că niciuna dintre acestea nu

reușește să încadreze conceptual realitatea pe care o vizează, atitudinea inițială potrivită pentru un cercetător fiind agnosticismul. De aceea, „ca o premiză de lucru, orice grup uman destul de numeros ai cărui membri se consideră o «națiune» va fi tratat în consecință”.

Analizând preocupările apărute în deceniul opt al secolului trecut, Smith¹³ identifică două mari curente ce au disputat pe această temă: modernismul și perenialismul. *Modernismul* susține că: națiunile sunt în totalitate moderne (apărute după Revoluția Franceză) și în mod necesar doar moderne, „consecințe inevitabile ale revoluțiilor care constituiau modernitatea” și, de aceea, pe cale de a dispărea odată cu condițiile modernității. Națiunea este „o comunitate politică teritorializată, o comunitate civică de cetățeni egali”, creată de către elite în mod conștient, divizate în grupuri sociale cu interese specifice și ale cărei principii de solidaritate sunt găsite în comunicare și cetățenie. A face parte dintr-o națiune înseamnă să ai resurse și capacitatea de a face ceva. Cât despre naționalism, acesta a fost văzut ca o ideologie a modernizării, fiind, împreună cu națiunile, „construct social și creații culturale ale modernității, planificate pentru o epocă a revoluțiilor și a mobilizării de masă”. *Perenialismul* consideră că națiunea este „o comunitate politică etno-culturală”, de descendență comună, persistentă și imemorială, înrădăcinată în spațiu și timp, într-o patrie istorică, o comunitate a poporului,

oglundind nevoile și aspirațiile acestuia, un tot unitar, cu caracter și voință unică, apartenența la aceasta fiind „o stare de a fi”. Principiile națiunii sunt considerate a fi cele ale „legăturilor ancestrale și culturii autentice”.

În fond, pe aceste două direcții s-au desfășurat dezbaterile pe tema națiunii. Un modernist precum Hobsbawm observă că, în majoritatea definițiilor din secolul al XIX-lea, elementul etnie nu era văzut ca fiind esențial pentru ca o comunitate să fie socotită drept o națiune. El are în vedere sensul pe care l-a impus Revoluția franceză, citându-l pe Maurice Block¹⁴, care spunea că „experții francezi s-au împotrivit cu îndărătnicie oricărei încercări de a face din limba vorbită un criteriu de naționalitate care, au argumentat ei, era determinat pur și simplu de cetățenia franceză”. Într-o anumită măsură, observația se susține, dacă este să luăm în calcul și ceea ce spune Hagen Schulze¹⁵, că limba oficială a Franței a fost impusă după Revoluție, după ce trecuse prin filtrul Academiei Franceze. Până atunci, nu putea fi vorba de o limbă franceză vorbită la nivel de masă, care să mai fie și garant al unei apartenențe etnice.

Cu toate acestea, după cum remarcă Hobsbawm¹⁶, elementul etnic și lingvistic nu era cu totul neglijat în conceperea naționalității în afara cadrelor statale. „Diversele elemente folosite mai târziu pentru a defini o naționalitate non-statală erau, fără îndoială, prezente, fie asociate cu

națiunea revoluționară, fie creându-i problemele; și cu cât pretindea mai mult a fi una indivizibilă, cu atât caracterul ei eterogen îi crea probleme. E aproape sigur că, pentru majoritatea iacobinilor, un francez care nu vorbea franceza era suspect și că, în practică, era adesea acceptat criteriul etno-lingvistic al naționalității”.

Cele două mari direcții în conceperea națiunii îi au ca fondatori pe Ernest Renan și pe Johann Gottfried Herder. Într-o conferință ținută la Sorbona pe 11 martie 1882, Renan¹⁷ a arătat că o națiune nu poate fi redusă nici la rasă, nici la limbă, nici la religie, nici la un anumit teritoriu, nici la o uniune vamală și nici la apartenența religioasă: „O națiune este un suflet, un principiu spiritual. Două lucruri care, într-adevăr, nu sunt în fond decât unul, constituie acest suflet, acest principiu spiritual. Unul este în trecut, altul în prezent. Unul este punerea în comun a unei averi legate de amintiri; altul este consimțământul actual, dorința de a trăi împreună, voința de a continua spre a spori valoarea moștenirii primite. Omul nu se improvizează. Națiunea, ca și individul, este rezultatul unui lung efort trecut, al sacrificiilor și devotamentelor. [...] O națiune este, deci, o mare solidaritate constituită prin sentimentul sacrificiilor făcute și a celor pentru care există dispoziție de a fi făcute. Ea presupune un trecut; ea se rezumă, totuși, în prezent la un fapt tangibil: consimțământul, dorința clar exprimată de a continua viața comună.

Existența unei națiuni este (scuzați-mi metafora) un plebiscit zilnic, așa cum existența unui individ este o afirmare perpetuă a vieții. Aceasta este mai puțin metafizică decât dreptul divin și mai puțin brutală decât pretinsul drept istoric”.

Iată cum comentează Hagen Schulze¹⁸ această concepție: „națiunile sunt entități spirituale, comunități care există atâta vreme cât există și în mințile și inimile oamenilor și care se sting când nu mai sunt gândite și dorite; națiunea se întemeiază pe conștiința națională. Ea își recunoaște identitatea în istoria, gloria și sacrificiile comune – fapt la care trebuie să adăugăm că o istorie comună este de regulă doar într-o anumită măsură reală, fiind mai degrabă o istorie imaginată, construită”. În aceeași direcție putem aminti definiția națiunii dată de către David Miller¹⁹, în concepția căruia există cinci caracteristici ale națiunii ca și comunitate: este constituită din credințe împărtășite și angajare reciprocă; extinsă de-a lungul istoriei; cu caracter activ; legată de un anumit teritoriu și diferențiată de alte comunități prin cultura ei.

Preluând ideea contopirii națiunii cu poporul, Herder²⁰ a susținut că fundamentul acesteia nu este politica, ci limba și poezia. Pentru lingvistul german, societatea este starea naturală a omului, ce se situează deasupra organizării politice. „Providența a separat admirabil națiunile, nu numai prin păduri sau munți, ci mai cu seamă prin limbă, gesturi și caractere, înainte ca opera despotismului

să se pună în mișcare și ca cele patru părți ale lumii să devină prada unui singur stăpân”. Fiecare națiune își are cultura proprie, ce s-a format natural ca un ansamblu al codurilor de limbaj, al simbolurilor, al tipurilor de raporturi sociale, al instituțiilor și tehnicilor și al modurilor de adaptare la influențele cadrelor stațio-temporale. Modul în care se constituie cultura unei națiuni o face unică. De aceea, ea nu ar trebui să fie organizată de forțe politice care nu-i aparțin, ci trebuie ca fiecare popor să aibă dreptul de a se organiza după bunul plac. Trebuie spus că Herder nu a acceptat termenul „rasă”, apartenența la o națiune constând în formarea în cadrul unei culturi. Era suficient să vorbești germana ca limbă maternă ca să fii socotit de naționalitate germană. Cu toate acestea, observă Guy Hermet²¹, el a crezut în teoria climatelor a lui Montesquieu și în superioritatea genetică a anumitor grupuri, idee de la care va ajunge la justificarea expansiunii teritoriale a popoarelor mai bine dotate de la natură.

Sensul herderian a fost preluat și în secolul XX, națiunea fiind definită drept „colectivitatea persoanelor care au aceeași origine etnică și care, în general, vorbesc aceeași limbă și au o tradiție comună” (după *Dicționarul Academiei Spaniole Regale*, în ediția din 1925)²².

Analizând această teorie, Hobsbawm²³ susține că limba nu poate fi socotit elementul decisiv pentru a stabili limitele unei națiuni până în secolul al XIX-lea: „În

perioada precedentă educației elementare, nu poate fi vorba de o limbă «națională» vorbită, ci doar de idiomuri literare sau administrative scrise, adaptate pentru folosirea orală, ori ca un fel de *lingua franca*, în care vorbitorii diferitelor dialecte se puteau înțelege... Cu alte cuvinte, «limba maternă», idiomul învățat de copii de la mamele lor necultivate, pentru folosirea zilnică, nu era, în niciun caz, o «limbă națională»”. În consecință, limba „este un concept literar și nu unul existențial”.

Îndeosebi naționaliștii extremiști întrețin ideea că națiunile au existat dintotdeauna, că întreaga istorie a unei regiuni este totuna cu istoria națiunii ce ocupă în prezent acea regiune. Acest anacronism era prezent și în secolul al XIX-lea, la un autor precum Walter Bagheot²⁴, care considera că națiunile au apărut odată cu istoria. Dar, națiunile sunt produse istorice la baza cărora au stat eforturi de ideologizare. Ele nu sunt entități veșnice, ci, ca oricare alte realități istorice, vor dispărea. Încă din timpul apariției acestora, Renan²⁵ spunea că „națiunea modernă este un rezultat istoric al unei serii de fapte ce converg. [...] Națiunile nu sunt ceva etern. Ele au început, ele se vor sfârși. Confederația europeană, probabil, le va înlocui. Dar, aceasta nu este legea secolului în care trăim. Acum, existența națiunilor este bună, chiar necesară. Existența lor este garanția libertății, care se va pierde dacă lumea nu ar avea decât o lege și un stăpân”.

Așa cum notează H. Schulze²⁶, „națiunile au fost de la început entități ambigue, proteice, nefiind clar definite – ele erau sau națiuni universitare, sau categorii reprezentate politic. Totuși, națiunile au existat ca sentiment colectiv de solidaritate încă înainte de a fi numite astfel, sub forma comunităților lingvistice, de tradiție și de luptă care aspirau la continuitate, dar o și asigurau totodată, și care, datorită acestui fapt, au intrat într-un raport fructuos și dinamic cu statul, deci cu acea formă politică de organizare care a început să se dezvolte spre sfârșitul Evului Mediu simultan cu națiunile”.

Astfel de forme de solidaritate vizează și Hobsbawm²⁷ atunci când vorbește de „legături protonaționale” ca „forme supralocale de identificare” (diferite culte și practici), „legături politice și vocabularul anumitor grupuri îndeaproape legate de instituții ale statului, capabile de eventuale generalizări, extensii și popularizări”. Dar, în opinia sa, nici limba, nici apartenența etnică și nici religia nu pot fi criterii ale protonaționalismului, fiindcă sunt destule situații în care ele sunt infirmate. De aceea, „Singurul, cel mai important criteriu pentru protonaționalism este conștiința apartenenței, trecute sau viitoare, la o entitate politică stabilă. Cel mai bun liant protonațional este să fii ceea ce jargonul secolului al XIX-lea a numit «națiunea istorică», mai ales dacă statul cadru pentru viitoarea națiune a fost asociat cu un *Staatsvolk* – popor al statului, ca rușii, englezii sau castilienii”²⁸.

După cum apreciază Schulze²⁹, „aceste două idei naționale, cea subiectiv-politică a Revoluției franceze și cea obiectiv-culturală a romantismului german, s-au hrănit reciproc, s-au intersectat și au constituit nota fundamentală a polifoniei modernismului european. Într-o perioadă caracterizată prin dezrădăcinare și criză a semnificațiilor, desconsiderare a trecutului și euforie față de viitor, ideea de națiune oferea orientare, apartenență și transcendență. Identificarea cu națiunea simplifica relațiile sociale și interstatale complicate și rezolva problema loialității...”.

Postmodernii nu mai vor să explice naționalismul printr-un model unic, ci construiesc modele limitate și abordări ale unor aspecte particulare. Smith³⁰ identifică două paradigme ce s-au vrut a fi alternative la modernism: primordialismul și perenialismul.

Un reprezentant al primordialismului în varianta sa biologică, sociobiologul Pierre van den Berghe³¹, consideră că națiunile trebuie tratate ca grupuri de descendență la fel ca grupurile etnice. Sociabilitatea umană s-ar baza pe trei principii: selecție de înrudire, reciprocitate și coerciție. Cu cât societatea este mai mare, cu atât mai importante sunt ultimele două. Dar, etnicitatea, rasa și casta se bazează pe descendență comună. Astfel de grupuri provin din triburi care, legate prin relații de familie, se transformă într-o suprafamilie – grupurile etnice erau suprafamilii endogame, ce

trăiau pe un anumit teritoriu. Invențiile culturale ale descendenței lineare și exogamia descendenței au permis extinderea modelului primordial de organizare socială la comunități mari. Astfel, descendența comună a fost parțial fictivă din cauza migrației, cuceririi și exogamiei. „La fel ca în grupurile de rudenie mai mici, înrudirea era de ajuns de reală pentru a deveni baza acelor sentimente puternice pe care le numim naționalism, tribalism, rasism și etnocentrism. Ușurința și viteza cu care aceste sentimente pot fi mobilizate chiar și în societățile moderne industriale..., ferocitatea oarbă a conflictelor la care pot duce aceste sentimente, lipsa lor de receptivitate față de argumentele raționale sunt doar câteva indicații ale vitalității și primordialității lor continue. Ceea ce sugerez este că etnocentrismul a evoluat de-a lungul a milioane sau cel puțin sute de mii de ani ca o extensie a selecției de înrudire”.

Cum era și de așteptat, Smith³² respinge o astfel de concepție, arătând că ea confundă aparența fizică și cultura și echivalează traiul împreună, miturile și experiențele comune cu endogamia preferențială. El nu poate explica cum poate descendența să mai fie un criteriu în comunități ce au suferit venirea elementelor alogene și cum poate fi descendența un element de solidaritate în comunitățile mari unde membrii nu se întâlnesc și unde aceste comunități sunt imaginate. Apoi: cum pot ști eu că solidaritatea mea cu străinii care întâmplător vorbesc aceeași limbă are bază genetică?

Un susținător al primordialismului cultural, Clifford Geertz³³, susține că un atașament primordial provine din daturile asumate, precum cultura, relațiile de rudenie, contiguitatea, comunitatea religioasă în care te naști, limba pe care o înveți: „Pentru fiecare persoană din fiecare societate, aproape în fiecare moment, unele atașamente par să provină mai mult din sentimentul unei afinități naturale – unii ar spune spirituale – decât din interacțiunea socială”. Apariția conștiinței politice moderne cu statul în centru stimulează sentimentele primordiale.

În aceeași notă, Steven Grosby³⁴ arată că „grupurile etnice și naționalitățile există pentru că există tradiții de credință și acțiune față de obiectele primordiale cum ar fi trăsăturile biologice și mai ales localizarea teritorială”. Oamenii dau importanță acestor obiecte fiindcă „familia, localitatea și propriul «popor» poartă, transmit și protejează viața”. De aceea le sacralizează și sunt dispuși să-și dea viața pentru ele.

Așa cum am mai arătat, pernaliștii consideră că națiunea este o realitate existentă din timpuri imemorabile, între națiune și etnie neexistând diferențe însemnate. În opinia lui Joshua Fishman³⁵, etnicitatea este un fel de a fi, a face și a ști: „Etnicitatea a fost întotdeauna trăită ca un fenomen de înrudire, o continuitate în cadrul sinelui și al acelora care păstrează legătura dintre generații, cu strămoșii lor comuni. Etnicitatea este parțial trăită ca fiind «os din osul lor, carne din carnea lor

și sânge din sângele lor». Însuși corpul uman este privit ca o expresie a etnicității și etnicitatea este de obicei simțită ca fiind înrădăcinată în sânge, os sau carne”. Și Walker Connor³⁶ susține că legătura națională este fundamental psihologică și nonrațională. În opinia sa, „o națiune este un grup de oameni ce simt că au legături de ascendență. Acesta este grupul cel mai mare ce poate impune loialitate unei persoane pe baza sentimentului unor legături de rude-nie; este, din această perspectivă, o familie extinsă”.

Analizând sursa naționalismului, John Armstrong³⁷ consideră că, în pofida faptului că epoca naționalismului a fost precedată de cea a absolutismului ce nu a luat în seamă diferențele etnice, a existat naționalism și înainte de absolutism. În naționalism, importante sunt percepțiile și sentimentele grupului, mai ales excluderea etnică, granița dintre «ei» și «noi» și comparația universală cu «străinul»: „Termeni ca *goyim*, *barbaroi* și *nemtsi* implică deopotrivă percepția incompletitudinii umane a persoanelor ce nu pot comunica cu cei din grup, care constituie singurii «oameni adevărați»”. În concepția sa, Armstrong a pornit de la abordarea antropologică a lui Frederik Barth³⁸, cercetător pentru care etnicitatea este o categorie social definită, atribuită de alții și de către grupul însuși. Pentru ambii autori, simbolurile sunt esențiale pentru supraviețuirea identificării etnice, ele păzind granițele dintre grupuri. Aceste simboluri sunt stabi-

lite de către generațiile anterioare, comunicarea etnică fiind una în timp, între vii și morți. La fel ca simbolurile sunt și miturile de legitimare.

În opinia lui G. M. Tamás³⁹, „definirea apartenenței comune la o națiune presupune trei factori incontestabili supraindividuali, dar nu universali: limba, sângele și teritoriul”. Dar, o astfel de definire generează paradoxuri. În primul rând, dacă oamenii sunt beneficiarii primilor doi, al treilea le este impus sub forma granițelor statale, fapt pentru care ei trebuie să accepte aceste dimensiuni ca fiind ale lor, să și le asume, și să consimtă că ele generează însușiri asemănătoare în semeni, printre care se vor ivi interese comune; națiunea este „un mod de reflecție”: „Națiunea e necesară, fiindcă e natură, dar e neîncorsetată, fiindcă e reflecție”. În al doilea rând, ea îl identifică, îl încorsetează pe om ca natură și îl eliberează ca reflecție cu prețul aruncării într-o dilemă: dacă omul optează pentru stânga e blamat, iar dacă o face pentru dreapta e răsplătit. Apoi, autoafirmarea de tip naționalist nu e un proces pozitiv, ci unul negativ, fiindcă se bazează pe discriminarea față de ceva; dacă creștinul se afirmă prin mistuire și ură de sine, naționalistul o face prin ură de ceilalți; definirea de sine prin raportare la ceva exterior este inevitabilă, „fiindcă ceea ce se urmărește aici e transformarea unui determinism natural în reflex (căci etnii ca atare au existat și înainte de zămisirea sentimentelor naționale, ele devenind doar ulterior, prin inter-

mediul reflecției, obiect al sentimentului național)”.³⁹

Ceea ce se întâmplă cu un naționalist e invers decât ceea ce se petrece cu un tribal: la primul, prescripția ritualică operează ca natură, la al doilea natura operează ca prescripție; „naționalistul nu e dispus să admită că el a substituit natura cu propriile sale prescripții (cum procedează, de altfel, șeful de trib), ci se plânge de alterarea perversă a naturii, sau suspectează că cineva a modificat cursul firesc al naturii, printr-o ingerință perfidă”. Și acel cineva este Străinul⁴⁰.

În apartenența la o națiune se întâlnesc atât factori ce nu ne stau în putere (precum faptul de a ne naște într-o anumită comunitate), cât și factori ce stau în puterea fiecăruia (precum asumarea apartenenței la o comunitate). Consider că acceptarea ca elemente fundamentale ale naționalității a istoriei și a limbii nu trebuie să însemne și asumarea caracterului lor destinal, cel puțin nu în sensul în care este înțeles destinul îndeobște, ca forță exterioară și implacabilă ce ne determină în totalitate existența. Așa cum am mai spus și cu altă ocazie⁴¹, nu cred că „marca destinală” a apartenenței la o națiune îmi precede nașterea și nici nu susțin că îmi pot schimba apartenența culturală ca pe haine, așa cum ar sugera adepții concepției ideologice. Pentru că după naștere puteam fi mutat în oricare altă comunitate, nu acest act, ci creșterea, formarea personalității mele este cea care devine dat pentru mine, fiindcă îmi este

imposibil să-mi înlocuiesc viața petrecută cu altceva. „Istoria privată nu suportă suspendări fenomenologice, pentru că persoana vie nu este ego transcendentă. Departe de a-mi decide în întregime soarta ca individ, existența dusă în comunitate în care m-am format devine o dimensiune a persoanei mele, ce nu poate fi anulată prin nicio opțiune. Datul nu este altceva decât ireversibilitatea construcției temporale care sunt eu. Naționalitatea mea este un produs cultural de care, în mare parte, datorită vârstei la care am dobândit-o, nu sunt responsabil. Ca și faptul de a fi cetățean în sensul *Declarației drepturilor omului și ale cetățeanului* și al actualelor reglementări ale dreptului internațional. Întâmplarea a făcut să mă nasc într-o epocă și într-un spațiu în care statutul meu să fie definit astfel. Naționalitatea și cetățenia nu sunt entități absolute, dar rămân repere ale existenței mele atunci când prima nu este redusă la etnie iar celei de-a doua nu i se uită caracterul de convenție. Ele sunt două modalități în care omul ultimelor două secole s-a recunoscut”.

Pătrunderea ideii naționale în conștiința maselor a făcut ca națiunea și democrația să devină „fețe ale aceleiași monede”, statul națiune dovedindu-se a fi „atât un cadru adecvat epocii respective, cât și o garanție de democrației și a sistemului parlamentar”⁴². Dar, din păcate, observă Hobsbawm⁴³, democratizarea a produs o conștiință populistă ce a dus spre șovinism. Apărătorii statului s-au înmulțit și au

început să-și apere drepturile cetățenești ce au devenit, cu timpul semne ale națiunii. Astfel, la începutul secolului XX, statul nu va mai fi apărat doar de către cetățenii activ politic, ci de către toți civilii. Emanciparea a dus la mobilizarea generală în primul război.

În Europa modernă, statul și națiunea au devenit realități ce s-au potențat reciproc: fie că statul a creat națiunea prin programe culturale și de educație în masă, fie că națiunile create de către elite pe un anumit teritoriu și-au creat un stat propriu. Acest proces ce a durat aproape două secole a avut ca finalitate Europa statelor naționale de astăzi. Dar, pentru că sunt realități istorice, statele naționale se modifică, rolul lor se redefinește.

Concluzii

Scurta trecere în revistă a modurilor în care a fost și este înțeleasă națiunea și a felului în care operează naționalismul face posibilă înțelegerea fenomenelor ce se petrec în Uniunea Europeană în prezent. Libera circulație a cetățenilor a făcut ca eterogenitatea populației din UE să crească. După o perioadă în care statele au cedat multe dintre obligațiile față de cetățeni pentru a fi rezolvate la Bruxelles, o parte dintre cetățeni au început să-i pretindă statului revenirea la ceea ce acesta făcea

înainte de intrarea în construcția europeană. Criza economică, violențele venite dispre indivizi insuficient integrați veniți din Est sau din lumea islamică și deficitul de ideologie al Uniunii Europene au făcut posibilă ascensiunea mișcărilor extremiste în democrațiile consolidate europene.

Dificultățile apărute în UE trebuie rezolvate potrivit partajării competențelor statelor cuprinse în *Tratat*. Cea mai simplă dar cea mai nocivă practică este aceea de a pasa responsabilitățile de la o autoritate la alta. Integrarea populațiilor alogene nu este doar problema statelor sau doar a instituțiilor UE, ci o problemă comună. Se impune un efort concertat în această direcție. La fel cum se impun eforturi în sensul solidarității financiare. Invocarea vechilor practici ale statelor națiuni nu poate fi o soluție. Nici statele nu mai sunt aceleași ca acum 70 de ani, nici străinii nu mai sunt aceiași și nici contextul global nu mai este același. Naționalismele în forma perenialistă trebuie să rămână istorie. Sunt alte motive de solidaritatea ce i-ar putea ține la un loc pe europeni decât imaginatatele descendențe sau consangvinități. Dar, pentru asta, este nevoie de un nou și susținut efort ideologic, este nevoie de eficienta articulare a europenismului.

Note

- ¹ Eric J. Hobsbawm, *Națiuni și naționalism din 1780 până în prezent: program, mit realitate*, Editura ARC, Chișinău, 1997, p. 143.
- ² Brian Barry, „Nationalism”, în David Miller (coord.), *Enciclopedia Blackwell a gândirii politice*, Editura Humanitas, București, 2000, p. 524.
- ³ Ernest Gellner, *Națiuni și naționalism. Noi perspective asupra trecutului*, Editura Antet, București, 1997, pp. 36-38.
- ⁴ *Ibidem*, pp. 42-56.
- ⁵ *Ibidem*, p. 58.
- ⁶ E. Hobsbawm, *Națiuni și naționalism...*, ed. cit., p. 12.
- ⁷ A. D. Smith, *Naționalism și modernism. Un studiu critic al teoriilor recente cu privire la națiuni și naționalism*, Editura Epigraph, Chișinău, 2002, p. 19.
- ⁸ *Ibidem*, p. 18.
- ⁹ A. D. Smith, *Theories of Nationalism*, ed. a II-a, Londra: Duckworth & New York: Holmes și Meier, 1971, p. 171.
- ¹⁰ A. D. Smith, *Naționalism și modernism...*, ed. cit., p. 195.
- ¹¹ E.J. Hobsbawm, *Națiuni și naționalism...*, ed. cit., pp. 18-22.
- ¹² *Ibidem*, pp. 9-11.
- ¹³ A. D. Smith, *Naționalism și modernism.*, pp. 34-35.
- ¹⁴ Maurice Block, „Principle of Nationalities”, în John J. Lalor (ed.), *Cyclopedia of Political Science*, vol. II, New York, 1889, p. 939, apud E. J. Hobsbawm, *Națiuni și naționalism...*, ed. cit., p. 22.
- ¹⁵ Hagen Schulze, *Stat și națiune în istoria europeană*, Editura Polirom, Iași, 2003, p. 126.
- ¹⁶ E. J. Hobsbawm, *Națiuni și naționalism...*, ed. cit., p. 23.
- ¹⁷ Ernest Renan, *Ce este o națiune?*, Conferință susținută la Sorbona pe 11 martie 1882, http://ourworld.computer.com/homepages/bib_lisieux/nation01.htm, 21.07.2008.
- ¹⁸ H. Schulze, *op. cit.*, p. 100.
- ¹⁹ David Miller, „In defence of nationality”, în *Journal of Applied Philosophy*, 10, 1, 1993, pp. 6-8, apud A. D. Smith, *Naționalism și modernism...*, ed. cit., p. 217.
- ²⁰ Johann Gottfried Herder, *Idées sur le philosophie de l'histoire de l'humanité*, Presses Pocket, Paris, 1991, p. 134, apud Guy Hermet, *Istoria națiunilor și a naționalismului în Europa*, Editura Institutul European, Iași, 1997, p. 146.
- ²¹ G. Hermet, *op. cit.*, p. 149.
- ²² E. J. Hobsbawm, *Națiuni și naționalism...*, ed. cit., p. 17.
- ²³ *Ibidem*, pp. 54-59.
- ²⁴ Walter Bagheot, *Physics and Politics*, Londra, 1887, p. 83, apud E. J. Hobsbawm, *Națiuni și naționalism...*, ed. cit., 1997, p. 5.
- ²⁵ E. Renan, *op. cit.*
- ²⁶ H. Schulze, *op. cit.*, p. 114.
- ²⁷ E. J. Hobsbawm, *Națiuni și naționalism...*, ed. cit., pp. 48-49.
- ²⁸ *Ibidem*, p. 74.
- ²⁹ H. Schulze, *op. cit.*, p. 156.
- ³⁰ A. D. Smith, *Naționalism și modernism*, p. 153.
- ³¹ Pierre van den Berghe, „Race and ethnicity: a sociobiological perspective”, în *Ethnic and Racial Studies*, 1, 4, pp. 401-404, apud A. D. Smith, *Naționalism și modernism*, pp. 155-156.
- ³² A. D. Smith, *Naționalism și modernism*, pp. 157-158.
- ³³ Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures*, Fontana, London, 1973, pp. 259-260, apud A. D. Smith, *Naționalism și modernism*, pp. 160-161.
- ³⁴ Steven Grosby, „The verdict of history: the inexpugnable tie of primordality – a reply to Eller and Coughan”, în *Ethnic*

- and *Racial Studies*, 1994, 17, 1, pp. 168-169, apud A. D. Smith, *Naționalism și modernism*, p. 164.
- ³⁵ Joshua Fishman, „Social theory and ethnography: neglected perspectives on language and ethnicity in Eastern Europe”, în Peter Sugar (ed.), *Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe*, ABC-Clio, Santa Barbara CA, 1980, pp. 84-85, apud A. D. Smith, *Naționalism și modernism*, p. 167.
- ³⁶ Walker Connor, *Ethno-Nationalism: The Quest for Understanding*, Princeton University Press, Princeton NJ, 1994, p. 202, apud A. D. Smith, *Naționalism și modernism*, p. 169.
- ³⁷ John Armstrong, *Nations before Nationalism*, Chapel Hill NC: University of North Carolina Press, 1982, pp. 4-5, apud A. D. Smith, *Naționalism și modernism*, pp. 189-190.
- ³⁸ Frederik Barth, *Ethnic Groups and Boundaries*, Little, Brown, Boston, 1969, p. 14, apud A. D. Smith, *Naționalism și modernism*, p. 190.
- ³⁹ Gáspár Miklós Tamás, *Idola tribus*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2001, pp. 8-10.
- ⁴⁰ *Ibidem*, p. 12.
- ⁴¹ Sorin Bocancea, *Instituții și politici publice în Uniunea Europeană*, Editura Cantes, Iași, 2004, p. 136.
- ⁴² H. Schulze, *op. cit.*, p. 194.
- ⁴³ E. J. Hobsbawm, *Națiuni și naționalism...*, ed. cit., pp. 87-90.

Bibliografie

- Armstrong, John, *Nations before Nationalism*, Chapel Hill NC: University of North Carolina Press, 1982.
- Bagheot, Walter, *Physics and Politics*, Londra, 1887.
- Barry, Brian, „Naționalism”, în David Miller (coord.), *Enciclopedia Blackwell a gândirii politice*, Editura Humanitas, București, 2000.
- Barth, Frederik, *Ethnic Groups and Boundaries*, Little, Brown, Boston, 1969.
- Berghe van den, Pierre, „Race and ethnicity: a sociobiological perspective”, în *Ethnic and Racial Studies*, 1, 4, pp. 401-404.
- Block, Maurice, „Principle of Nationalities”, în John J. Lalor (ed.), *Cyclopedia of Political Science*, vol. II, New York, 1889.
- Bocancea, Sorin, *Instituții și politici publice în Uniunea Europeană*, Editura Cantes, Iași, 2004.
- Connor, Walker, *Ethno-Nationalism: The Quest for Understanding*, Princeton University Press, Princeton NJ, 1994.
- Fishman, Joshua, „Social theory and ethnography: neglected perspectives on language and ethnicity in Eastern Europe”, în Peter Sugar (ed.), *Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe*, ABC-Clio, Santa Barbara CA, 1980.
- Geertz, Clifford, *The Interpretation of Cultures*, Fontana, London, 1973.
- Gellner, Ernest, *Națiuni și naționalism. Noi perspective asupra trecutului*, Editura Antet, București, 1997.
- Grosby, Steven, „The verdict of history: the inexpugnable tie of primordality – a reply to Eller and Coughan”, în *Ethnic and Racial Studies*, 1994, 17, 1.
- Herder, Johann Gottfried, *Idées sur le philosophie de l'histoire de l'humanité*, Presses Pocket, Paris, 1991.

- Hermet, Guy, *Istoria națiunilor și a naționalismului în Europa*, Editura Institutul European, Iași, 1997.
- Hobsbawm, Eric J., *Națiuni și naționalism din 1780 până în prezent: program, mit realitate*, Editura ARC, Chișinău, 1997.
- Miller, David, „In defence of nationality”, în *Journal of Applied Philosophy*, 10, 1, 1993.
- Renan, Ernest, *Ce este o națiune?*, Conferință susținută la Sorbona pe 11 martie 1882, ourworld.compu serve.com.
- Schulze, Hagen, *Stat și națiune în istoria europeană*, Editura Polirom, Iași, 2003.
- Smith, Anthony D., *Naționalism și modernism. Un studiu critic al teoriilor recente cu privire la națiuni și naționalism*, Editura Epigraph, Chișinău, 2002.
- Smith, Anthony D., *Theories of Nationalism*, ed. a II-a, Londra: Duckworth & New York: Holmes și Meier, 1971.
- Tamás, Gáspár Miklós, *Idola tribus*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2001.